

УДК 340.12

Шкляр Т. О.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Поняття правової системи міцно увійшло у поняттєво–категоріальний апарат юридичної науки. Більше того, в юридичній літературі існує думка, що фундаментальною загальнотеоретичною юридичною наукою має бути не загальна теорія права, а теорія правової системи суспільства [1, с.144 - 145]. Разом з тим, незважаючи на наявність численних ґрунтовних теоретичних досліджень правової системи та активне використання її поняття, деякі автори, наприклад, В.С. Нерсисянц, заперечують сенс існування даної категорії. Проте в юридичній літературі достатньо аргументовано і переконливо, на наш погляд, доведена відмінність поняття правової системи не тільки від поняття юридичної надбудови, а й від понять правової реальності, правової дійсності, механізму правового регулювання, системи права, системи законодавства, тощо. Водночас слід зауважити, що серед прихильників ідеї самостійного статусу правової системи немає однозначності в її розумінні.

Отже розглянемо основні точки зору щодо поняття правової системи, зважаючи на те, що детальний їх огляд та аналіз, зроблений у працях вітчизняних вчених.

Спроба узагальнити існуючі визначення правової системи дало змогу умовно поділити їх на дві групи. До першої – віднести визначення, в яких поняття правової системи трактується як комплекс (або сукупність) правових явищ (або засобів). До другої – віднести визначення, в яких зміст поняття правової системи розкривається шляхом вказівки на її певні елементи або компоненти.

Наведемо та проаналізуємо характерні визначення, віднесені нами до першої групи. Так, М.І. Матузов визначає правову систему як сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких офіційна влада вчиняє регулятивно – організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей [2, с.158 - 159]. П.М. Рабінович визначає правову систему як систему всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або групі однотипних держав [4, с.114].

На нашу думку, слід підтримати ідею авторів щодо визначення правової системи як комплексу правових явищ, оскільки у визначенні доволі проблематично відобразити усі елементи правової системи. Водночас необхідно зауважити, що будь – яке визначення повинно чітко відмежовувати явище, що визначається, від багатьох інших, хоча і зв'язаних з ним, явищ. В нашому випадку визначення правової системи повинно давати чітке уявлення про її відмінність від правової надбудови, правової дійсності, механізму правового регулювання, тощо. Проте аналіз наведених та інших визначень правової системи свідчить, що вони не завжди можуть слугувати такому відмежуванню. Наприклад, визначення, запропоноване М.І. Матузовим можна, на наш погляд, використати в якості визначення механізму правового впливу. А наведене вище визначення П.М. Рабіновича можуть слугувати визначенням поняття правової дійсності. Можливим варіантом подолання вказаного

недоліку вбачається у встановленні мети правової системи. По – перше, це дозволить, як думається, розуміти під комплексом правових явищ такий, який складається лише з явищ, здатних слугувати досягненню мети, тобто окреслити коло правових явищ. А по – друге надасть можливість у визначенні відобразити значення правової системи у суспільстві, її соціальну спрямованість. В юридичній літературі справедливо підкреслюється, що поняття правової системи звернено перш за все за її “межі”, що зумовлює її дослідження у “зв’язці” та взаємодії з зовнішнім середовищем, яким по відношенню до неї виступають економічна, політична та інші підсистеми суспільства [5, с.281]. Додамо також, що і суспільство в цілому, як більш високого рівня суперсистема. Звідси випливає, що основою для встановлення мети правової системи є функції суспільства, на виконання яких спрямовано функціонування всіх його підсистем.

Основними функціями суспільства є функція його збереження (відтворення) та функція його вдосконалення (оптимізації). Здійснення ж цих функцій, а з рештою й функціонування та розвиток суспільства є можливим за умов порядку та стабільності. Вказані обставини зумовлюють основну мету правової системи – забезпечення досягнення правопорядку як складової стабільності та розвитку суспільства. Г.Г. Шмельовой, Л.А. Луць підкреслюється, що правова система як складне соціальне утворення має кілька цілей, але серед них є одна визначальна, основна – досягнення правопорядку [6, с.36; 7, с.77].

Стосовно другої групи визначень правової системи, то найбільш характерними з них є такі: це все позитивне право, що розглядається в єдності з іншими активними елементами правової дійсності – правовою ідеологією та судовою (юридичною) практикою [8, с.47]; це об’єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає в себе взаємопов’язані, взаємообумовлені і взаємодіючі компоненти: право і втілюючи його законодавство, юридичні установи, юридичну практику, суб’єктивні права і обов’язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію та ін. [1, с.308]. Аналізуючи вказані та інші визначення поняття правової системи, можна зробити висновок, що їх відмінність в основному залежить від позицій авторів щодо елементного складу правової системи. Проте виявлення її елементів, незважаючи на те, яким чином було сформовано визначення, є вимогою (сутністю) системного методу при його застосуванні до дослідження правової системи.

В юридичній літературі існують різні точки зору щодо елементів, які входять до складу правової системи. Так, М.І. Матузов виділяє такі елементи правової системи: 1) право як сукупність створюваних і охоронюваних державою норм; 2) законодавство як форма виразу цих норм; 3) правові установи, що здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (у тому числі акти застосування і тлумачення); 7) права, свободи й обов’язки громадян (право в суб’єктному значенні); 9) законність і правопорядок; 10) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); 11) суб’єкти права (індивідуальні й колективні); 12) системоутворюючі зв’язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб’єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), що утворюють “інфраструктуру” правової системи. [2, с.25]. Його думку щодо вказаних елементів

підтримують І.В. Петеліна, Н.М. Оніщенко, О.І. Харитонова, Є.О. Харитинов та Х. Бехруз. С.С. Алексєєв вважає, що елементами правової системи є власне об'єктивне (позитивне) право як сукупність загальнообов'язкових норма, виражених в законі, інших формах позитивного права; правову ідеологію – активну сторону правосвідомості, судову (юридичну) практику [9, с.47]. Л.А. Луць вважає елементами правової системи лише суб'єктів права, а інші правові явища - її компонентами [6, с. 42 - 45]. Наведемо ще позицію В.В. Оксамитного, який в якості компонентів правової системи розглядає праворозуміння у сукупності домінуючих правових учень суспільства, рівня та особливостей правосвідомості і правової культури; правотворчість; юридичний масив, що включає чинне національне законодавство; механізм здійснення права; результати дії права (правомірну або протиправну поведінку його суб'єктів) [10, с.415].

Не вдаючись у полеміку щодо складу елементів правової системи та критеріїв їх вибору, зазначимо, що існують неподільні, універсальні і субстанційні елементи суспільства, які мають місце у всіх сферах його життя та з яких “будуються” його підсистеми. Це суб'єкти, об'єкти, суспільні відносини і соціальна діяльність. Вони і є, на наш погляд, критерієм виявлення елементів правової системи.

Разом з тим важливо підкреслити, що застосування даного критерію дає можливість встановити лише системоутворюючі елементи правової системи. В свою чергу кожний з таких елементів є основою, фундаментом для утворення та виокремлення підсистем правової системи, які є відносно самостійними її частинами і мають “власний” комплекс елементів (певних правових явищ).

Викладене вище дає підставу вважати системоутворюючими та субстанційними елементами правової системи суб'єктів права, юридичну діяльність, правові відносини та її об'єкти (предмети правової культури, які є об'єктивними результатами юридичної діяльності суб'єктів права).

Проте, перш ніж перейти до характеристики елементів правової системи потрібно з'ясувати її функції. В юридичній літературі існують різні точки зору щодо видів та змісту функцій правової системи.

Узагальнення наведених точок зору дає можливість дійти висновку, що так чи інакше всі автори виділяють інтегративну, регулятивну, комунікативну й охоронну функції правової системи. Сутність існуючих функцій полягає в об'єднанні перш за все елементів та підсистем самої правової системи у єдине ціле для забезпечення її належного функціонування. Крім того, вона спрямована на об'єднання інших підсистем суспільства (економічної, соціальної, політичної, духовної) з метою забезпечення їхньої взаємодії, а відтак і функціонування суспільства в цілому.

Під регулятивною функцією правової системи розуміється вплив останньої на поведінку учасників суспільного життя (суб'єктів суспільства) з метою впорядкування та узгодження їх діяльності і суспільних відносин між ними за допомогою комплексу юридичних засобів регулювання. Як підкреслюється в літературі, в регулятивній функції знаходять свій вираз, тобто юридичне оформлення, важливі питання соціального, економічного, культурного і політичного розвитку суспільства [11, с.23].

Зміст комунікативної функції правової системи полягає у передаванні правової інформації (відомостей передусім про зміст правових регуляторів поведінки суб'єктів права) від її генераторів до реципієнтів (одержувачів та споживачів такої інформації). Вона тісно пов'язана з регулятивною функцією. Остання може ефек-

тивно здійснюватися, якщо суб'єкти правової системи мають інформацію про юридично можливу, необхідну або заборонену поведінку, про законні засоби та способи отримання матеріальних і духовних благ, про наслідки порушень правових приписів тощо. Інакше вони не зможуть обрати оптимальний варіант своєї юридично значимої поведінки та належним чином оформити свою правову волю щодо вступу у конкретні правовідносини.

З точки зору теорії інформації правове регулювання, на думку О.Ф. Черданцева, являє собою рух інформації (її створення, сприйняття, переробка, зберігання, видача нової інформації), тобто певних відомостей, носіями яких є знакова система (мова) [12, с. 360 - 361].

Сутність охоронної функції правової системи полягає у запобіганні, попередженні правопорушень у всіх сферах суспільного життя, яка здійснюється за допомогою комплексу юридичних засобів охорони. Вона сприяє також витісненню з життя суспільства небажаних з точки зору інтересів особи, суспільства і держави суспільних відносин. Деякі автори у зміст цієї функції включають такий напрямок дії правової системи, як забезпечення відновлення порушених прав суб'єктів [11, с. 32 - 33]. На нашу думку, правовідновлення не можна відносити до охоронної функції з тих міркувань, що його безпосередньою метою є захист прав суб'єктів. Враховуючи важливість та значення захисту прав суб'єктів, доцільно у системі функцій правової системи виокремити захисну функцію.

Отже сутність захисної функції полягає передусім у відновленні за допомогою комплексу юридичних засобів захисту порушених прав суб'єктів і правопорядку в цілому.

Виходячи зі змісту інтегративної, регулятивної, комунікативної, охоронної та захисної функцій правової системи, можна зробити такий висновок: в цілому вони спрямовані перш за все на збереження (у тому числі відтворення) суспільства, забезпечення його цілісності та стабільності. Разом з тим слід зазначити, що належне функціонування власне правової системи є можливим за умови її збереження, як самостійної підсистеми суспільства. А це вимагає постійного відтворення самої правової системи, всіх її елементів та утворюваних на їх основі підсистем, тобто самовідтворення. Тому, як видається, у складі функцій правової системи необхідно виділити функції, спрямовані на її власне відтворення (збереження). По - перше, це функція відтворення правових якостей суб'єктів права, юридичної діяльності, правовідносин, об'єктів правової системи (зокрема юридичних засобів регулювання, охорони і захисту); по - друге, це функція забезпечення взаємодії елементів та підсистем правової системи в цілому.

З нашої точки зору, правова система у ланцюзі функціональних зв'язків між підсистемами суспільства є їхньою детермінантою і функціональною передумовою. Вона здійснює активний вплив на всі підсистеми суспільства. Тому за видами останніх можна виділити економічну, політичну, соціальну, духовну, екологічну тощо функції правової системи. Зокрема зміст її економічної функції в цілому полягає у правовому регулюванні, охороні і захисті економічної діяльності, економічних відносин суб'єктів економічної системи суспільства. Зрозуміло, що у реалізації всіх вказаних вище функцій приймають участь усі елементи правової системи. Отже розглянемо зазначені елементи та їх функції.

Як правило в юридичній літературі під суб'єктом права розуміється праводієздатний носій суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, учасник правовідносин, який реалізує норми права. Проте деякі автори, у тому числі С.І. Архипов, стверджують, що таке розуміння є лише одним з аспектів характеристики його сутності, не вичерпує її і не може зводитися до неї.

На наш погляд, цінність запропонованого С.І. Архиповим розуміння суб'єкта права полягає у можливості розглядати його одночасно як носія правової волі, правосвідомості, правовідносин, юридичної діяльності, соціально – правових цінностей, правосуб'єктності тощо.

Відомо, що суб'єктами права є фізичні особи, юридичні особи, держава, її органи, органи місцевого самоврядування, соціальні спільноти тощо. Кожний з них має свої специфічні функції, зумовлені власним правовим статусом. Проте, враховуючи зазначені вище їх соціально – правові властивості, можна визначити загальні для всіх суб'єктів права функції. Як уявляться, такими функціями є, по – перше, функція створення правових регуляторів суспільних відносин; по – друге, функція встановлення, зміни або припинення конкретних правовідносин; по – третє, функція реалізації суб'єктивних юридичних прав та суб'єктивних юридичних обов'язків. Саме в цих функціях проявляється правова активність усіх суб'єктів права в правовій системі: вони створюють загальні або індивідуальні правила поведінки і закріплюють їх у різних формах права, правозастосувальних та правореалізаційних актах; приймають рішення щодо реалізації своїх юридичних прав та обов'язків шляхом встановлення, зміни або припинення правовідносин і реалізують їх у формі використання, виконання або дотримання з метою задоволення індивідуальних або суспільних потреб та інтересів.

Разом з тим потрібно підкреслити, що зазначені інші функції здійснюються суб'єктами права через юридичну діяльність. Тому вона є наступним субстанційним і системоутворюючим елементом правової системи. Досить детально досліджував юридичну діяльність С.Д. Гусарев, Ю.Г. Ткаченко, В.М. Карташов, О.Ф. Скакун, В.М. Сирих.

Охарактеризуємо основні параметри юридичної діяльності.

Суб'єктами юридичної діяльності є усі суб'єкти права. Проте, для здійснення певних видів юридичної діяльності (правотворчості, правозастосування, офіційного тлумачення тощо) їм потрібно мати державно – владні повноваження. Тому суб'єктами таких видів юридичної діяльності виступають органи держави та інші суб'єкти, яким держава делегує певні державно – владні повноваження (наприклад, органи місцевого самоврядування). Враховуючи цю обставину, В.М. Сирих пропонує виділяти: 1) юридичну діяльність держави та 2) юридичну діяльність громадян, інших членів громадянського суспільства [13, с.177]. Остання є правореалізаційною діяльністю суб'єктів, яка здійснюється без посереднього владного “втручання” держави в процеси формування зміни або припинення правовідносин з метою їх організації.

Вона полягає, на наш погляд, у правовій активності “невладних” суб'єктів по здійсненню права на індивідуальне (децентралізоване, автономне) правове регулювання шляхом укладання правочинів, договорів, прийняття інших правореалізаційних актів, які є виразом їх волевиявлення і спрямовані на врегулювання певних конкретних суспільних відносин та виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Дійсно, для забезпечення юридичного значення правової активності “невладних” суб’єктів у сфері реалізації права, держава вимагає її належного юридичного оформлення, зокрема нотаріального посвідчення певних правочинів, державної реєстрації певних договорів, ліцензування певних видів діяльності тощо. Між тим така реєстраційно – посвідчувальна діяльність держави та інших уповноважених нею суб’єктів, на нашу думку, є різновидом застосування права і засобом державного контролю за правореалізаційною діяльністю. Основною і кінцевою метою юридичної діяльності є забезпечення відтворення, функціонування і розвитку правової системи. І її об’єктами є певні види соціальної діяльності суб’єктів суспільства та суспільні відносини (як родо – видові, так і індивідуальні). А предметом – процеси створення об’єктивованих назовні явищ правової культури (предметів правової культури).

Засобами юридичної діяльності виступають певні явища, за допомогою яких досягаються її результати. В літературі виділяють пізнавальні, процедурні, вербальні, регулятивні, інформаційно – технічні, організаційно – технічні та інші засоби [14, с. 18]. Втім, вибір і використання тих чи інших засобів залежить від виду юридичної діяльності: правотворчої, правореалізаційної, правозастосовчої або правотлумачної.

Результати юридичної діяльності також доцільно розглядати за її видами. Кінцеві результати правотворчої діяльності постають у вигляді системи юридичних норм та системи форм (джерел) права, в якій перша знаходить свій вираз і закріплення. В цілому вони характеризують певний стан нормативної урегульованості, регламентованості суспільних відносин. Результатом правозастосовчої діяльності є індивідуальні державно – владні приписи, які закріплюються у відповідних актах застосування права з метою забезпечення належної реалізації юридичних норм. З метою правильного застосування та реалізації юридичних норм створюються нормативні або казуальні правила розуміння змісту таких норм, які є результатами офіційної правотлумачної діяльності і закріплюються у відповідних інтерпретаційно – правових актах. Вони слугують забезпеченню одноманітності (однаковості) у розумінні змісту юридичних норм і разом з актами застосування права визначають певний стан правозабезпеченості владними суб’єктами реалізації суб’єктивних юридичних прав та обов’язків. Результатами правореалізаційної діяльності є індивідуальні правила поведінки та інші “автономні рішення” [14, с.199] конкретних учасників суспільних відносин, які закріплюються у відповідних реалізаційних юридичних актах. Такі акти, як зазначалося раніше, спрямовані на регламентацію конкретних суспільних відносин та виникнення, зміну або припинення правовідносин (тобто їх можна розглядати одночасно як правила індивідуальної поведінки та як юридичні факти - акти). Отже, юридичні норми індивідуально державно – владні приписи, правила розуміння змісту юридичних норм, автономні рішення “невладних” суб’єктів і форми їх зовнішнього виразу та закріплення є результатами юридичної діяльності. Вони вважаються зовнішніми формами юридичної діяльності [15, с. 76 – 78; 16, с.90]. Проте так чи інакше, всі вони включаються у механізм правового регулювання, в якому починають функціонувати в якості юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на суспільні відносини. Ми поділяємо точку зору, згідно якої під юридичними засобами пропонується розуміти передбачені юридич-

ними нормами правові явища, які завдяки своїм об'єктивним властивостям можуть слугувати досягненню певних цілей [3, с.7]).

Підсумовуючи вищенаведене, юридичну діяльність можна визначити як правомірну діяльність суб'єктів права зі створення та використання юридичних засобів регулювання, охорони і захисту з метою забезпечення відтворення, функціонування та розвитку правової системи. Таким чином, у реалізації вказаних вище функцій правової системи приймають участь усі елементи правової системи: суб'єкти права, юридична діяльність, правовідносини, її об'єкти, здійснюючи власні специфічні функції.

Література:

1. Карташов В.Н. Фундаментальная юридическая наука в XXI веке // Государство и право на рубеже веков : проблемы истории и теории – М.: Институт государства и права РАН, 2001. – С. 143 – 146.
2. Теория государства и права. Курс лекций / Под. ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. Юристъ, 1997. – 672с.
3. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2003. – 21с.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К.: Атіка, 2001. – 176с.
5. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов. / Под. ред. проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832с.
6. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2003. – 304с.
7. Шмельова Г.Г. Короткий російсько-український та українсько-російський термінологічний словник: Теорія держави і права. – Сімферополь : «Таврія», 2005. – 96с.
8. Харитонов О.І., Харитонов Є.О. Порівняльне право Європи : Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. – Х. : Одиссей, 2002. – 592с.
9. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712с.
10. Оксамытний В.В. Теория государства и права : Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Изд-во «ИМПЕ-ПАБЛИШ», 2004. – 563с.
11. Правовая система социализма. Функционирование и развитие/ Под. Ред. А.М. Васильева. – Кн. 2. – М.: Юрид. лит., 1987. – 327с.
12. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов. – М. : Юрайт-М, 2001. – 432с.
13. Социология права : Учебное пособие / Под. ред. проф. В.М. Сырых; Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. – М.: Юрид. Дом «Юстиц-информ», 2001. – 480с.
14. Гусарев С. Д. Юридична діяльність. Методологічні та теоретичні аспекти. – К.: Знання, 2005. – 375с.
15. Карташов В.Н. Юридическая деятельность : понятие, структура, ценность. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1989. – 218с.
16. Амирбеков К.И. Правообеспечительная юридическая деятельность : теоретический подход // Государство и право. – 2006. – № 1. – С. 88-94.

Пост упила в редакцию: 05.09.2006 г.